

RÜSUMAT EMANETİ MÜSTEŞAR MUAVİNİ ALİ RIZA BEY'İN OSMANLI MUAHEDELERİ VE GÜMRÜKLERİNE DAİR TESPİTLERİ

Engin ÇAĞMAN*

ÖZ

Ali Rıza Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Rüsumat Emaneti'nde Müsteşar Muavinliği de dahil olmak üzere mali teşkilatın önemli mevkilerinde görev yapmış bir bürokrattır. Avrupa devletleriyle 1861'de 28 yıllığına imzalanan ve süresi biten ticaret ve gümrük anlaşmalarının yenilenme sürecine Rüsumat Emaneti'ndeki görevleri dolayısıyla yakından şahit olmuştur. Konuyla ilgili bu dönemde yaşanan problemlere, Avrupa ülkelerinin tutumlarına, Osmanlı Devleti'nin gümrük politikalarına ve gümrüklerdeki aksaklıklara dair tespitlerini bir layiha halinde takdim etmiştir. Yeni anlaşmaların Osmanlı Devleti açısından öncekilerden daha himayeci yaklaşımla hazırlandığını ifade eden Ali Rıza Bey, Avrupa devletlerinin bazı nedenlerle itirazlarından dolayı imza sürecinin çok uzadığını ve bu durumun Osmanlı Devleti'ne zarar verdiğini vurgulamaktadır. Yanı sıra Osmanlı gümrüklerindeki vergilendirme işlemlerinin uzunluğuna, ekipmanların ve gümrük verileriyle ilgili istatistiki yöntem ve çalışmaların eksikliğine dikkat çekerek yapılması gereken düzenlemeler hakkındaki düşüncelerini aktarmaktadır. Makale, Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönemde Avrupa ülkeleriyle imzalanmak için tasarlanan anlaşmanın süreçlerini ve gümrüklerde yaşanan problemleri Ali Rıza Bey'in layihası bağlamında ele almakta ve Osmanlı iktisadi ve mali tarihine katkı sunmayı hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Ali Rıza Bey, Balta Limanı Muahedesi, Kanlıca Muahedesi, Osmanlı gümrükleri.

OBSERVATIONS OF ALİ RIZA BEY, ASSISTANT UNDERSECRETARY OF RÜSUMAT EMANETİ, ON OTTOMAN TREATMENTS AND CUSTOMS

ABSTRACT

Ali Rıza Bey was a bureaucrat who held significant positions in the financial organization, including Deputy Undersecretary in the *Rusumat Emaneti*, during the final period of the Ottoman Empire. Due to his duties at the *Rusumat Emaneti*, he closely witnessed the renewal process of the expired trade and customs agreements signed with European states for 28 years in 1861. During the mentioned period, he presented his findings in a document regarding the problems encountered concerning this matter, the stances of European countries, the customs policies of the Ottoman Empire, and the disruptions in customs operations.

Ali Rıza Bey highlights that the new agreements were created with a more protective approach than previous ones for the Ottoman Empire. He points out that the signing process took a long time due to objections from European states for various reasons, and this delay ultimately harmed the Ottoman Empire. In addition, he points out the length of taxation procedures in the Ottoman customs, the lack of equipment and statistical methods and studies regarding customs data, and expresses his thoughts about the regulations that need to be made. The article discusses the processes of the agreement designed to be signed by the Ottoman Empire with European countries in that period and the problems experienced in customs, in the context of Ali Rıza Bey's report, and aims to contribute to the economic and financial history of the Ottoman Empire.

Key words: Ali Rıza Bey, Balta Limanı Treaty, Kanlıca Treaty, Ottoman customs.

1.Giriş

18. yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşme yolunda hayli mesafe kat etmiş olan İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuz mücadelesi şiddetini artırmıştır. Osmanlı Devleti'nin çok geniş bir coğrafyaya, Boğazlara, bazı önemli ham madde kaynaklarına ve tarımsal ürünlere sahip olması, sanayi ürünleri için geniş bir pazar olarak görülmesi, ticaret yolları üzerinde bulunması ve İngiltere'nin sömürge yolları açısından

Makale Gönderim Tarihi: 10.02.2025

Yayına Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi, engin.cagman@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3787-7960

stratejik konumu, nüfuz mücadelesinin temel nedenleridir. Öte yandan yapısal ve konjontürel çok yönlü krizlerle baş etmek zorunda olması, iç isyanlar ve Avrupalı devletlerle uzun süren savaşlara maruz kalması Osmanlı Devleti'ni güç durumda bırakmış ve zayıflatmıştır. Kendisine bağlı bir eyalet olan Mısır'ın isyan ederek topraklarını genişletmesi ve özerk konum kazanması, bu süreçte Avrupa'dan yardım istenmesi devletin acziyetinin açık bir göstergesidir. Özellikle sanayileşmiş Avrupa devletleri, bu gelişmeleri fırsat bilerek Osmanlı coğrafyasında siyasi ve iktisadi nüfuzlarını artırmak istemişlerdir. Üzerinde daha sonra çokça tartışılan 1838 Balta Limanı Muahedesi bu şartlar altında imzalanmıştır.

Birçok araştırmacı Balta Limanı Muahedesi'nin, Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisine "eklemlenmesinde" önemli bir evre olduğunu, yanı sıra Osmanlı sanayileşme çabalarına büyük sekte vurduğunu ileri sürmüştür. Bu anlaşmanın ardından yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra 1861'de Kanlıca Muahedesi imzalanmıştır. Avrupalıların, Osmanlı coğrafyasında sahip oldukları iktisadi avantajlarını artırma gayretleri devam etmiş, buna mukabil Osmanlı Devleti himayeci politikalar izlemeye ve gittikçe vergi oranlarını artırmaya çalışmışsa da Avrupa devletlerinin muhalefetiyle karşılaşmıştır.

Kanlıca Muahedesi 28 senelik olup sürenin bitiminde Osmanlı Devleti'nin tespit ettiği yeni gümrük tarifesine Avrupa devletleri karşı çıkmış, sadece Almanya ile yeni bir ticaret ve gümrük anlaşması imzalanıp yürürlüğe konulabilmiştir. Ali Rıza Bey, çalışmaya konu olan layihasında bu sürece ve yaşananlara tanıklık etmiş üst düzey bir maliye bürokratıdır. Layihasını yazdığı 1895 yılında¹ Rüşumat Emaneti Müsteşar Muavinliği görevinde bulunan Ali Rıza Bey, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki gümrük anlaşmaları süreci, bu süreçte ülkelerin yaklaşımları ve talepleri hakkında bilgi vermektedir. Yanı sıra Osmanlı gümrüklerindeki problemlere değinmekte, bunların giderilmesi için çözüm önerileri sunmaktadır. Genç yaştan itibaren Osmanlı mali teşkilatında çeşitli görevler üstlenen ve meselelere vakıf olan Ali Rıza Bey'in verdiği bilgiler bu açıdan büyük önem arz etmekte; çalışma bu bağlamda onun layihası üzerinden dönemin iktisadi ve mali tarihine ışık tutmayı hedeflemektedir.

Makalede önce Ali Rıza Bey'in bulunduğu görevlerden bahsedilmiş, ardından 19. yüzyılda başta İngiltere ve Fransa ile ardından diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve Osmanlı Devleti'nin iktisadi politika ve faaliyetlerini önemli ölçüde yönlendiren Balta Limanı ve Kanlıca muahedeleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında cereyan eden ticaret ve gümrük tarifeleri hususundaki problemleri süreç Ali Rıza Bey'in layihası doğrultusunda aktarılmış ve akabinde müellifin Osmanlı gümrüklerinde yaşanan problemlere dair tespit ve önerileri ele alınmıştır.

2. Ali Rıza Bey'in Görev Yaptığı Kurumlar

1859 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Ali Rıza Bey, mülkiye kaymakamlarından Hüseyin Hüsni Bey'in oğludur. İyi bir eğitim almış ve Rüşumat Emaneti'nin çeşitli kademelerinde önemli görevlerde bulunmuş, bu nedenle uluslararası ticarete, Osmanlı Devleti'nin yaptığı anlaşmalara, gümrük ve vergi muamele süreçlerine vakıf bir Osmanlı bürokratıdır. Ali Rıza Bey,

¹ Layihada yazılma tarihi belirtilmemekle birlikte Ali Rıza Bey, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile yaptığı muahedelerden bahsederken "sekiz yüz altmış bir senesinde yani bundan otuz dört sene mukaddem" ibaresini kullanmaktadır. Buradan hareketle layihanın 1895 yılında yazıldığı anlaşılmaktadır (BOA, Yıldız Perakende 4/31). Ayrıca Ali Rıza Bey'in layihasını 29 Temmuz 1895'te takdim etmiş olması bu tahmini güçlendirmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31, 6 Safer 1313/29 Temmuz 1895).

sıbyan mektebinden sonra Mekteb-i Sultaniye'yi ve ardından Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'yi bitirdi. Fransızca konuşup yazabilen Ali Rıza Bey, 1881 yılında 22 yaşında iken Maliye Nezareti Varidat İdare-i Umumiyesi'nde memuriyete başladı. İki sene sonra Rüsumat Emaneti Müsteşar Muavini olmuş, ilave olarak Emanet'in Sicill-i Ahval Şubesi Müdürlüğü görevi de kendisine tevdi edilmiştir. Daha sonra yeni kurulan Tarife Kalemi Müdürlüğüyle Antrepo ve Galata Rıhtım Şirketi Aktarma Muamelatı Nezaretlerine tayin olunmuştur. Son olarak Muhafaza Müdürlüğü, Mülkiye Tekaid Sandığı Heyet-i Umumiyesi ve Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi İntihab-ı Memurin Encümenliği görevlerinde bulunmuştur. Sicilinde, dönemin Rüsumat Emni Edib Efendi ile Emanet Müsteşarı Emil Bertram'ın² takdirlerine mazhar olduğu bildirilen Ali Rıza Bey, üstlendiği görevlerindeki başarılarından dolayı çeşitli nişan ve rütbelerle taltif edilmiştir (BOA, Dahiliye Said Defter, 2/364, 26 Mart 1330/8 Nisan 1914; BOA. İrade Taltifat, 229/39, 16 Ağustos 1316/29 Ağustos 1900; BOA. İrade Taltifat, 229/39, 17 Ağustos 1316/30 Ağustos 1900; BOA, İrade Taltifat, 229/39, 26 Eylül 1316/9 Ekim 1900).

3. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Avrupa Devletleri Arasında İmzalanan Muahedeler

3.1.Balta Limanı Muahedesi

19. yüzyılda Avrupa devletleriyle imzalanan iki önemli ticaret anlaşmasından birincisi olan Balta Limanı Muahedesi Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel kapitülasyon muahedelerinin devamı niteliğindedir. Avrupa devletleri ile imzalanan ahidnameler 19. yüzyıl başlarına kadar hemen hemen aynı şartları taşıyor ve dış gümrük vergilerinin esasları bunlara göre düzenleniyordu. 18. yüzyıldan itibaren tüm devletler için Osmanlı coğrafyasında alınacak gümrük vergisi %3 olarak tespit edilmiş, gümrüklerde kolaylık olması açısından her milletin tüccarı için ayrı ayrı ve normal süresi on dört yıl olan tarifeler düzenlenmeye başlanmıştır.³ 1820 yılında yapılan anlaşmanın, süresinin bittiği yıl olan 1834'te yenilenmesi gerekiyordu. Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin ihtiyaçlarının karşılanması ve 1820'den itibaren vuku bulan fiyat artışlarına rağmen gümrük vergilerinin düşük kalması⁴ nedeniyle hazinenin gelir kaybına uğramasından dolayı yabancı tüccardan çeşitli adlarla ve değişik miktarlarda fazla vergi alınması özellikle başta İngilizler olmak üzere yabancı tüccarların tepkisini çekmiştir. Buna ilave olarak Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yönetimindeki Mısır ve Girit'te uygulanan yed-i vahid sistemi de yabancı tüccara zarar veriyordu (Kütükoğlu, 1992, s.38). Bu olumsuzluklara rağmen İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hassasiyetle durmasının çok önemli bir nedeni Avrupa devletlerinin gümrük politikaları idi. Avrupa'nın ileri gelen ülkeleri, gelişen sanayilerini İngiliz mallarından koruyabilmek amacıyla gümrük duvarlarını yükseltmişlerdi. Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ile Fransa, Avusturya

² Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir yandan mali alanlarda reformlar yaparken diğer yandan gümrük gelirlerini artırabilmek amacıyla 1880'lerden itibaren Almanya'dan uzmanlar getirtti. Yapılan davet üzerine Osmanlı hizmetine giren ilk uzman, müsteşar olarak görevlendirilen Emil Bertram'dır (Çelik, 2018, s.174).

³ Gümrük tarifelerinin 1839 yılına kadar on dört yılda bir yenilenmesi esas kabul edilirken 1838 muahedesiyle yedi yılda bir yenilenmesi kararlaştırıldı. Fakat yenileme için taraflardan birinin anlaşma süresi dolmadan müracaat etmesi gerekiyor, herhangi bir talep gelmezse eski tarife devam ediyordu (Kütükoğlu, 1996, s.265).

⁴ 1820 yılında fiyatların aşırı yüksek olması nedeniyle İngiliz tüccarlar çok önemli avantajlar sağlamış, eşyanın değerinden %3 oranında vergi ödemeleri gerektiği halde bu oran %1-1.5 civarında seyretmiştir. Bu nedenle mali açıdan çok zor durumda kalan Osmanlı Devleti yeni gelir kaynakları arayışına girmiştir (Sağlam, 2011. s.166-167).

ve Rusya gibi ülkeler birçok eşyanın ithalatına ağır vergiler getirmiş, bazılarını da tamamen yasaklamıştır (Yücekök, 1968, s.395).

Mısır'ın, bütçesi içinde çok önemli bir gelir kalemi olan yed-i vahid usulünü yaygınlaştırması,⁵ daha önce kapitülasyonlar sayesinde elde ettiği imtiyazları sınırlanan İngiltere'yi ve yeni pazarlar arayışında olan diğer emperyal devletleri rahatsız etmiştir. İngiltere için Doğu Akdeniz ticareti açısından diğer önemli bir tehlike Osmanlı Devleti üzerinde gittikçe artan Rus nüfuzu idi. 1829 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Edirne Anlaşması ve daha sonra 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Anlaşması, özellikle de bu anlaşmaya göre Rusya'nın, Osmanlı kara ve denizlerinde serbestçe her türlü ticareti yapabilecek olması ve Rus ticaret gemilerine Boğazlardan serbestçe geçiş hakkı tanınması İngiltere'yi ciddi şekilde endişelendirmiştir (Eşiyok, 2010, s.74).

Netice itibarıyla Osmanlı Devleti, İngiltere'den tarifelerin görüşülmesini talep etti ve müzakereler bir muahede müzakeresi niteliğine dönüştü. 16 Ağustos 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Muahedesi'ne göre ihraç yasakları kaldırılıyor ve yabancı tüccar istediği malı satın alabilme imkânı kazanıyordu. Her türlü ürün ve eşya üzerine konulan yed-i vahid sisteminin yanı sıra satın alınarak bir yerden başka bir yere taşınan mallar için mer'i olan tezkire usulü de lağvediliyordu. Bu kararların aksine hareket eden Osmanlı memurları şiddetle cezalandırılacak ve yabancı tüccarın zararı karşılanacaktı. İngiliz tüccarı Osmanlı mahsullerini yerli tüccar gibi alım-satım yapabilme ve yerli tüccar içinde en imtiyazlı olanlarla aynı statüde vergi ödeme hakkını elde ediyordu. Dış gümrüklerde ihracat ve ithalata konu olan mallardan eskiden olduğu gibi %3 vergi alınması kararlaştırıldı. Ancak 1826'dan itibaren çeşitli isimlerle alınmakta olan vergiler kaldırılarak bunların yerine %9 oranında tek bir vergi konuldu. Bu vergi, ülke içinde malı satın aldığı yerden iskele şehrine getiren yerli veya yabancı tüccardan tahsil edilecekti. İthal mallar ülke içinde bir yere götürülecek olursa %3'e ilave olarak %2 vergi ödenecekti. Bu şekilde toplam vergisi %5 olan mallardan başka vergi alınmayacağı gibi söz konusu mallar ülke içinde herhangi bir yere nakledilebilecek ve hatta ihraç dahi edilebilecekti. Transit mallardan alınacak vergi oranı da %3 olacaktı (Kütükoğlu, 1992, s.38-39; Muahedat Mecmuası, C.1, 1294, s.272-275).

Anlaşmada Osmanlı Devleti'nin ihraç edilecek mallar için on yedi adet liman belirlenmesi önerisine itiraz eden İngiltere'nin, bu limanların sayısının elli dörde çıkarılması teklifi kabul edilmiştir. İngiltere'nin ardından 25 Kasım 1838'de Fransa'yla ve ilerleyen yıllarda diğer Avrupa ülkeleriyle ticaret muahedeleri imzalanmıştır. 1846 yılında Ruslarla daha hafif şartlarda yapılan anlaşmaya göre Rus tüccarının Osmanlı topraklarında esnafılık yapması yasaklandı; içki, tütün, tuz ve barut gibi maddelerin ticaretine kısıtlamalar getirildi (Kütükoğlu, 1992, s.40).

Balta Limanı Muahedesi'nin sonuçları hakkında muhtelif yorumlar yapılmıştır. Tevfik Çavdar'a göre bu anlaşmayla birlikte kapitalizm, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret ve tarım sektörlerine girmiş, akabinde yabancı sermaye yatırımlarıyla diğer alanlara da yayılmıştır (Çavdar, 2003, s.53). Reşat Kasaba, Balta Limanı Muahedesi'nin, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda

⁵ Mısır'ın 1835 yılı bütçesinin %27'si tekel gelirlerinden meydana geliyordu. Bu gelirin %47'sinin Mısır'ın ordu ve donanmasına harcandığı göz önüne alınırsa Mehmed Ali Paşa'nın iktisadi ve siyasi nüfuz elde etmesinde tekel uygulamalarının çok önemli bir yeri olduğu daha net anlaşılacaktır. İngiltere, söz konusu tekel gelirlerinden mahrumiyetinin Mısır için kaybı ve olumsuz etkisini, Osmanlı Devleti'ni 1838 anlaşmasına ikna etmede kullanmıştır (Eşiyok, 2010, s.73-74).

yaptığı diğer anlaşmalarla birlikte devletlerarası ilişkilerde kabul ettiği yükümlülöklere daha kalıcı nitelikte bir anlam kazandırdığını ve bunun, Osmanlıların dış dünyayı klasik dönemde tek taraflı yorumladıkları düzenlemelerden farklı bir durum olduğunu ileri sürmektedir (Kasaba, 1993, s.35).

Kurdakul, Yusuf Kemal Tengirşenk'in, Osmanlı sanayinin yıkılmasında temel etken olarak Balta Limanı Muahedesi'ni gördüğünü aktarmaktadır. Tengirşenk'e göre anlaşmanın temel nedeni Osmanlı Devleti'nin Mısır meselesinde İngilizlerin desteğine ihtiyaç duymasıdır (Kurdakul, 1981, s.11-13). Doğan Avcıoğlu ve Niyazi Berkes, Balta Limanı Muahedesi'nin Osmanlı Devleti'ni bağımlı hale getirdiğini iddia etmiştir. Avcıoğlu'na göre Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük vergilerini artırmak istemesi sanayiye korumaktan ziyade hazineye gelir elde etmek içindir. Fakat devletin bu teşebbüslerinde tek tek ikna etmek için çabaladığı Avrupa devletleri ağır tavizler koparmışlardır. Onun ifadesiyle *"bu gümrük esareti, Avrupa'nın ön aldığı bir dönemde kapitalist gelişmenin temel şartı olan bağımsız gelişme olanağını kaldırarak sanayileşmeyi engellediği gibi mevcut sanayinin de yok olmasına yol açmıştır"*.

Berkes'e göre ithalat-ihracat tarifeleri sabitleştirilerek ilerleyen dönemlerdeki tarifeler üzerinde yabancı ölkelerin müdahalesine yol açmıştır. Halil İnalçık, anlaşmayla birlikte gümrük vergisi oranlarının düşürölmesinin ve beraberindeki açık pazar politikasının, Osmanlı Devleti'nin, Avrupa merkantilizminin aksine iç pazarda malların bol ve ucuz olmasına dayanan ekonomik anlayışından kaynaklandığını belirterek bu durumun yerli sanayinin daha ucuz ve kaliteli Avrupa malları karşısında çöküşüne neden olduğunu ileri sürmektedir (Türkislamoğlu, 2024, s.609-611).

Şevket Pamuk, kısa vadeli sonuçları açısından anlaşmanın dış ticaret üzerindeki tekelleri ve diğer engelleri kaldırmasının gümrük vergilerine dair düzenlemelerden daha önemli olduğunu ileri sürerek tekeller ve devlet müdahaleleri kaldırıldıktan sonra hammadde ihracatındaki önemli artışlara dikkat çekmektedir. Yanı sıra anlaşmada gümrük vergileri öncekilerden daha aşağı düzeye çekilmemekle birlikte ona göre Osmanlı Devleti gümrük vergilerini ilkesel açıdan Avrupa devletleriyle birlikte belirlemeyi kabul ederek bağımsız dış ticaret uygulama hakkından vazgeçmiştir (Pamuk, 2007, s.206). Pamuk, zanaatlara dayalı yerli üretimde önemli gerilemeler olduğunu kabul etmekle birlikte bunu sadece anlaşmaya bağlamanın yanlış olacağını, Avrupa'dan ithal edilen mamul madde artışının anlaşmadan çok önce, 1830'larda başladığını ve Osmanlı zanaatlarının tümüyle yıkıldığı düşüncesine karşı çıkarak son araştırmalara referansla yerli imalat faaliyetlerinin önemli bir direnç gösterdiğini ileri sürmektedir (Pamuk, 2007, s.208-209).

3.2.1861 Kanlıca Muahedesi

Kanlıca Muahedesi, 1860-61 yıllarında Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan mali krizin yanı sıra Lübnan'daki siyasi çalkantıları fırsat bilen Avrupalı devletlerin baskısıyla gerçekleşmiştir. İlki Fransızlarla 29 Nisan 1861'de imzalanan anlaşma esas alınarak aynı yıl ve daha sonra 1862'de diğer ölkelerle imzalanmıştır (Sağlam, 2011, s. 173-174).

Anlaşmanın dördüncü maddesine göre ihraç edilmek üzere Osmanlı ölkesinde satın alınan tarım ve sanayi ürünleri ile her tür eşya, tüm dahili vergilerden muaf olarak ve ihraç edileceği iskeleye getirilerek bunlar için iskeledeki kıymeti üzerinden sadece %8 vergi ödenecek ve bu oran her sene %1 oranında indirilecekti. Daha önce ithal malları için %5 oranında vergi ödenirken anlaşmanın beşinci maddesince yabancı tüccar tarafından Osmanlı ölkesine ithal edilen

malın değeri için %8 oranında ithalat vergisi tahsil edilecekti. Fakat ithal edilen mal satılma-yarak tekrar ülke dışına çıkarılırsa transit mal olarak kabul edilecek ve herhangi bir vergi alın-maksızın sadece transit vergisi kesilecekti. Böylece ithalat vergisi %5'den %8'e çıkarılmış olu-yordu. On birinci maddeye göre Fransa tebaasının top, barut, silah ve savaş mühimmatı ithal edemeyecekleri, Osmanlı Devleti'nin, bu maddelerin ticaretini yapma ve buna dair kuralları koyma haklarını koruduğu belirtilmiştir. Anlaşma, 1838 anlaşmasının yerine geçiyor ve süresi 28 yıl olarak tespit ediliyordu (Kurdakul, 1985, C.3, s.666-667; Muahedat Mecmuası, 1294, C.1, s.46-50).

Sürenin 28 yıl olarak kabul edilmesine rağmen taraflar gerektiğinde tadilat talebinde bulunabilecek ancak bu talepler anlaşmanın 7., 14. veya 21. senelerinin sonunda mümkün ola-bilecekti. Anlaşmanın 21. yılına denk gelen 1882'de Düvel-i Muazzama, Osmanlı Devleti'nin an-laşmayı yenileme ve tarifeyi değiştirme teklifini kabul etmekle birlikte ad valorem önerisini reddetmiş, anlaşmanın feshi durumunda 1838 anlaşması hükümlerine dönüleceğini ilan etmiş-tir (Eldem, 1970, s.253).

Osmanlı Devleti'nin gündeme getirdiği spesifik tarife usulü için 1907'ye kadar bir sonuç elde edilememiş, aynı yıl ihraç mallarından alınan vergi %11'e çıkarılmıştır. Malların değeri esasına göre düzenlenen ad valorem tarifelerinin, fiyat hareketlerinin altında kalması ve kısa zamanda vergi oranlarının düşmesi gerekçesiyle ağırlık ve sayı esasına göre spesifik tarifelere geçilmesi kararlaştırılmışsa da bunu sadece Almanya kabul etmiştir. Diğer ülkelerle de benzer anlaşmalar yapılmak istenmiş fakat Osmanlı Devleti'nin karşısına kapitülasyonları çıkaran Av-rupalılar serbest ticaret ilkesine aykırı olacağını öne sürerek spesifik tarifeyle dayalı ticaret söz-leşmelerini reddetmiştir. Halbuki Avrupa devletleri o dönemde spesifik tarifeleri ve seçici güm-rük politikaları uygulamakta, dış ticaretlerini istedikleri gibi kısıtlamaktaydı. 19. yüzyılın son çeyreğindeki Büyük Buhran nedeniyle Avrupa'da ithal mallarının gümrük oranları artırılmış olmasına rağmen Osmanlı Devleti kapitülasyonlar nedeniyle gümrüklerini tek taraflı olarak yükseltmiyordu (Toprak, 1985, c.3, s.669-670).

4.Ali Rıza Bey'in Layihası: Kanlıca Muahedesi Sonrası Süreç ve Osmanlı Gümrük-lerinde Yaşanan Problemler

Ali Rıza Bey'in layihası 18 varak ve 36 sayfadan oluşmaktadır. Konuları, her birini nu-maralandırdığı 15 başlık altında ele almaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi layihasını yazdığı 1895 yılında Rüsumat Emaneti Müsteşar Yardımcısı olan müellife göre on beş seneden beri (1880'den 1895 yılına kadar olan süreç) Osmanlı Devleti'ni en çok meşgul eden meselelerden biri Düvel-i Muazzama'yla yeni bir ticaret muahedesi akdedilmesi ve yeni tarifenin düzenlene-rek uygulamaya konulması olmuştur. Müellif, eserinin hemen girişinde bilgi ve tecrübelerine dayanarak bunun nedenlerini ve ne gibi zorluklar yaşandığını izah etmeye çalışmaktadır. Layi-hasını yazmasının temel gerekçesi de bu nedenlerdir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31). Layihasının takdim yazısında ise bir devletin ruhu olarak gördüğü ticaret muahedeleri meselesine dair bir süredir yaptığı incelemelerin semeresi olarak eserini vücuda getirdiğini ifade etmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Layihasının yine giriş bölümünde eserin kapsamını kısaca özetleyen müellif, süresi geç-miş olan ticaret muahedelerinin nasıl fesh ve ilga olunduğunu; hükümetin, feshedilen muahe-deleri yeniden hangi esaslara istinaden akdetmeye karar verdiğini, yeni muahede için kurulan komisyonla ayrıca yeni tarife komisyonunun ne zaman ve nasıl teşekkül ettiğini, Almanya ile

akdolunan muahedeyi, Düvel-i Muazzama tarafından kabul ve imza olunan yeni tarifenin⁶ faydalarını, gümrüklerde cari olan usul ve vergi muamelelerinin zararlarını, yeni tarifeye göre gümrüklerde bırakılan eşyanın vergi muamelelerini, mevcut usulün değişmesinin sağlayacağı faydaları, tek tarife usulünün anlamını, nasıl ve niçin tanzim edildiğini, gümrük muamelelerinin nasıl tanzim olunduğunu, Düvel-i Muazzama'nın bu muamelelere itirazlarını, yeni gümrük muahede ve tarifelerinin eksikliklerini, uygulanma imkânlarını ve gümrüklere dair istatistiklerle ilgili problemleri ele alacağını bildirmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.1. Avrupa Devletleriyle Yapılan Müzakereler

Osmanlı Devleti ile Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya, Zollverein Hansatik, Avusturya, Flemenk, İsveç, Norveç, Portekiz, İspanya, Belçika, Danimarka ve Yunanistan arasında 1861 yılında 28 sene süreliğine ticaret muahedesi imzalanmıştır. Muahedenin süresi 1890'da dolacak olmasına rağmen Osmanlı Hükümeti tarafından 26 Temmuz 1881 tarihli tezkireyle birlikte muahedelerin ve gümrük tarifelerinin fesholunduğu tüm ülkelere resmen bildirilmiştir.⁷ Said Paşa⁸ yeni bir ticaret muahedesiyle tarifenin akdedilmesine kadar tüm ithalat eşyasından eski tarifelerde mevcut rayiç fiyat üzerinden %8 gümrük resmi alınmasına devam edilmesinin meclis kararı gereği olduğunu belirtmiştir. Yeni muahede ve tarifenin en kısa zamanda akd ve tanzimine diğer devletlerle müzakerelerden doğacak problemleri artırmamak için Düvel-i Muazzama'dan sadece Fransa, İngiltere, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya devletleriyle başlanması daha uygun görülmüştür. Bu bağlamda diğer küçük devletlerden gelen müzakere teklif ve taleplerine cevap verilmesi muvafık bulunmamıştır. Osmanlı Hükümeti, kendi hususi menfaatlerine halel getirmeyen devletlere "en ziyade müsaadeye mazhar olan millet muamelesi" kaidesince zımnın kolaylık göstermiş, öte yandan kendi çıkarlarına dair serbest hareket edebilmeyi korumuştur. Feshedilen muahedelerin yerine getirilecek geçici usulün tespit edilerek icrası için Rüsumat Emaneti'ne talimat verilmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Osmanlı Hükümeti, feshedilmiş olan ticaret muahedelerinin yenisini yedi esas üzerine imzalamaya karar vermiştir: Bunlardan birincisi eşyanın ağırlığı üzerinden maktu bir resim alınması; ikincisi tüm ithal malların düzenlenecek olan tek tarifede (vahide-i tarife) kayıtlı vergiye tabi tutulması, mücevherat eşyalarının vergisinin %3'ten fazla olmaması ve sair tüm eşya vergisinin iki kısma ayrılarak birinin vergisinin düşük, diğerinin ise yüksek olması fakat %20'yi aşmaması; üçüncüsü aksiz rüsumu⁹ derecesinde müskirat ile Osmanlı ülkesinde buna denk ola-

⁶ Ali Rıza Bey, layihasında birkaç defa yeni tarifenin Avrupa devletleriyle akdedilerek imzalandığını ifade ediyorsa da bu hususta bir muğlaklık olduğu anlaşılmaktadır. Yeni bir tarife imzalanmış olsa bile Almanya haricindeki devletlerle uygulama imkânı bulunmamıştır. Toprak'ın verdiği bilgiye göre Osmanlı Hükümeti 1880'de tarifeleri değiştirerek yükseltmek istemiş ve 1883'te spesifik tarifeleri gündeme getirmişse de 1907 yılına kadar bir sonuç alınamamış, ancak bu yılda ihracat gümrükleri %11'e çıkarılabilmektedir (Toprak, 1985, c.3, s.669). Avrupa devletleriyle 1860-1862 yıllarında imzalanan ticari anlaşmalarda ad valorem olarak %8'e çıkarılan gümrük vergileri 1907'ye kadar hemen hemen tüm yabancı ülkelere yapılan ithalat için uygulanmaya devam edilmiştir (Kazgan, 1985, C.3, s.712).

⁷ Ali Rıza Bey, 28 yıllığına imzalanan ve 1890'da sona erecek olan anlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından niçin 1881 yılında fesh edildiğine dair bilgi vermemektedir.

⁸ Kısa boylu olduğu için "Küçük" lakabıyla anılan Said Paşa (1838-1914), Hazine-i Hassa ve Adliye nazırlıklarının yanı sıra muhtelif görevlerde bulunmuş, fasılalarla 1879-1909 yılları arasında dokuz defa sadrazamlık yapmıştır (Kurşun, 2008, C. 35, s.576-578).

⁹ Genel olarak alkollü içecekler vergisi (Öner, 2020, s.216).

rak üretilen malların vergisinin artırılması; dördüncüsü oyun kâğıtları ile kibritin inhisara alınması; beşincisi transit ile % 7 redd-i rüsum usulünün¹⁰ lağvedilip antrepo usulünün getirilmesi; altıncısı fener, liman ve karantina rüsumlarının eskiden olduğu gibi alınmaya devam edilmesi ve eşyanın yükleme ve boşaltılmasının icra edileceği limanlardaki idarelerin hizmetlerine ve masraflarına karşılık bu limanlardan ihracat ve ithalatı yapılacak tüm eşya ve emtiadan gereken vergilerin alınması; yedincisi vergi ödemelerinin altın akçe üzerinden yapılmasıdır (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Said Paşa, hükümet tarafından alınan yedi maddelik kararı 2 Nisan 1883 tarihinde Düvel-i Muazzama'ya tebliğ etmiştir. Bu esaslara uygun olarak söz konusu devletlerden her biriyle ayrıca ve yeniden muahede akdi ve tarife düzenlenmesi için müzakerelere başlanması ve görüşmelere katılacak murahhasların belirlenerek gönderilmesi için ilgili devletlerin sefaretleriyle temasa geçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki murahhasları Çabiç Ohannes, Kuyumcuyan Bedros, Bertram Kesr ve Gabriel Efendiler idi. Düvel-i Muazzama'nın murahhasları ise çoğunlukla İstanbul sefaret müsteşarları veya başkâtiplerinden oluşuyordu. Bunun yanı sıra bazı devletler murahhaslık için ayrıca hususi memurlar göndermiştir. Yeni gümrük ve tarife anlaşması için ilk toplantı Almanya heyeti ile yapıldı. Diğer devletlerin murahhasları ile ayrı ayrı günler kararlaştırılarak müzakerelere devam edildi. Öte yandan feshedilen tarifelerin yeniden düzenlenmesi için Rüsumat Emaneti'nde Tarife Komisyonu adıyla Osmanlı Hükümeti ve Düvel-i Muazzama murahhaslarından oluşan ayrı bir komisyon teşekkül edilmiş ve ilk olarak Almanya'yla, ardından diğer devletlerin murahhaslarıyla toplantılara başlanmıştır. Söz konusu Tarife Komisyonu'na Osmanlı Hükümeti adına Mikail Paşa, Bertram Efendi ve layihanın yazarı Ali Rıza Bey temsilci olarak seçilmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Almanya ile yapılan görüşmeler 26 Ağustos 1890 yılında sonuçlandırılarak anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmanın 25. maddesine göre muahedename ve buna bağlı tarife, daha önce Osmanlı Devleti ve Zollverein Alman hükümetiyle 20 Mart 1862'de ve yine Will Hansatik'le 27 Eylül 1862 tarihinde yapılmış olan muahedenamelerin yerine ikame edilerek 13 Mart 1891'de uygulamaya konulacak ve 20 sene süreyle geçerli kalacaktı.¹¹ Bununla birlikte taraflardan biri gerektiğinde tadilat teklif etme hakkına sahip olacaktı (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia 4/31).

Ali Rıza Bey'e göre anlaşmada Osmanlı Devleti'nin hukuku ve vergi hususuna dair çıkarları muhafaza edilmiştir. Anlaşma gereği kaçakçılığın önlenmesi için yabancı gemilerde muhafaza memurları görevlendirilmesi hakkı korunmuştur. Gümrüğe çıkarılacak ticari eşyalar herhangi bir muameleye girmeden önce eşya sahibi yazılı olarak bir beyanname vermeye mecbur tutulduğundan ve eşyanın cins ve miktarının beyan edilenle farklı çıkması durumunda ağır ceza verileceğinden eşya sahibi ile kontrol memurlarının aralarında anlaşarak usulsüzlük yapılması

¹⁰Gümrüğe gelen malın ithalat veya transit malı olduğu beyan edilerek ambarda muhafaza edilir ve belirli süresi içinde gümrük resmi ödenirdi. Ardından ithalat gerçekleşir veya mal, teminata bağlanırdı. Şayet mal tekrar transit edilecek olursa ve ödenen resim teminata bağlanmış ise iade edilir, buna redd-i rüsum denilirdi.

chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MEC-MEB/mmbd03ic04c002/ink053/mmbd03ic04c002ink0530395.pdf; Erişim Tarihi 05.11. 2024.

¹¹ Osmanlı Devleti ile Alman Gümrük Birliği (Zollverein) arasındaki ilişkiler 18. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. 1761 yılında Osmanlı Devleti ile Prusya arasında imzalanan ilk dostluk ve ticaret anlaşması 1790'da 50 yıl süreyle uzatılmıştır. Yine Prusya ile Zollverein'e üye devletler adına 1838 Balta Limanı Muahedesini esas alınarak 1840 yılında birlik üyeleriyle ticareti artırmayı ve ürün mübadelesini kolaylaştırmayı hedefleyen bir anlaşma imzalanmıştır (Çıtır, 2022, s.1432-1433).

pek mümkün olmayacaktır. Yabancı postalarına paket geldiğinde vergi memurlarının da hazır bulunma yetkisi olacaktır. Sefaret memurları ve konsolosluk görevlileri adına gelip gümrükten muaf tutulan postaların da gümrük kontrolüne tabi tutulması gibi şartlar devam etmektedir. Bunun yanı sıra değiştirilmesi ve kaldırılması kesinlikle caiz olamayacak bazı vergi hükümleri de bulunmaktadır. Yeni tarife tüm murahhaslar arasında müzakere edilerek düzenlenmesine rağmen muahedenin akd ve teatisi sadece Almanya ile mümkün olabilmiş, yeni tarifeler ise Düvel-i Muazzama'nın tamamıyla kararlaştırılarak imzalanmış ve Rüsumat Emaneti'nde muhafaza edilmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.2. Muahede Müzakerelerinin Sonuçsuz Kalmasının Nedenleri

Müzakerelerin sonuçlanamaması, müzakereler esnasında Düvel-i Muazzama murahhaslarıyla ortaya çıkan bazı siyasi ve dahili meselelerin halledilememesinden kaynaklanmaktadır. Rusya murahhasları öncelikle eski muahede hükümlerinin devam etmesini, silah, barut, dinamit vesair savaş mühimmatı yüklü ticari gemilerin Boğazlardan serbestçe geçebilmesini, Rusya tüccarı için gaz yağı depolanmasına mahsus birer antrepo tesisine salahiyetleri olmasını, polis, belediye, liman ve fener gibi sair dahili nizamların Rusya hükümeti tarafından incelenip tasdik edilmesinden sonra tamamen icrasının teminat altına alınmasını istemiş ve gümrük umum nizamnamesinin başlıca maddelerini reddetmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

İtalyan murahhasları şaraplardan alınan rüsümün artırılmasını kabul etmedikleri gibi yeni muahedenin uygulanması esnasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların bir "muhtelit hüküm komisyonu" vasıtasıyla çözüme kavuşturulmasını ve yeni muahede ile tarifenin müstemlekelerini de kapsamasını talep etmiştir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

İngiltere murahhasları eski muahedelere göre icra edilen tadilatın hükmünün yeni muahedelerin süresinin bitimine değin devam etmesini, vergilere yapılacak zammın diğer devletlerle kararlaştırıldıktan sonra ele alınmasını, nakledilen eşyaların antrepoya konulmasında kolaylık gösterilmesini, ağırlığı fazla değeri düşük olan eşyalar için antrepo rüsümünün indirilmesini, gemilerin Osmanlı karasularında römorkörlerle çektilmesinin serbest bırakılmasını, bir limandan ülke dahilindeki bir noktaya ve yine o noktadan aynı limana demiryolu vasıtasıyla naklolunacak emtia ve eşyanın bir kısmından veya tamamından alınacak nakliye ücretlerinin eşit olmasını talep ettikleri gibi umumi nizamnamenin başlıca noktalarını red ile ahidnameyi imzalamadan evvel daha önce imzalanmış olan tarifeyi tekrar inceleme hakkını muhafaza ettiklerini bildirmişlerdir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.3. Gümrüklerde Cari Olan Usulün Zararları ve Yeni Tarifenin Faydaları

Ali Rıza Bey'e göre gümrüklerde ithalat eşyasının kıymeti takdir edilerek %8 vergi alınıyorsa da gerçekte bu oran ancak %3-4'e tekabül etmekte, eşyaların vergilendirilmesi estimatorların¹² tahminen değer biçmesi ve eşyaların kontrolünün zorluğu gibi durumlarla karşı karşıya kalınmaktadır. Öte yandan verginin eşya olarak alınması usulü bazı zorluklara, hazine ve ticaret açısından da bazı zararlara yol açmaktadır. Tüccarların gümrükte terk ettiği eşyaların

¹² Gümrüklerde eşyaların değerini takdir eden memur.

<https://www.osmanlicasozlukler.com/turkcelugat/tafsil-245940-c23.html>, Erişim tarihi 17.09.2024.

sayısı her geçen gün çok ciddi sayıda artmakta ve muhafaza edildiği mağazalar tamamen dolmaktadır. Bu eşyaların bir kısmı çürümekte olduğu gibi bir kısmı da alındıkları değere satılmayarak hazineye zarar verilmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Yeni tarifenin uygulanmasının hazineye büyük faydası olacağını ileri süren Ali Rıza Bey, kendisinin de yer aldığı daha önce Dahiliye Nazırlığı yapmış olan Hüdavendigâr Valisi Münir Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyonda yeni tarifenin bu özelliğinin teyit edildiğini aktarmaktadır. Yine bu komisyonda kahve, şeker, demir, mensucat gibi yabancıların ithal ettiği başlıca emtia ve eşyanın sadece kırk kalem kadarından gümrüklerce alınan %8 verginin bir senelik toplam hasılatının ne kadar olduğu ve yeni tarife üzerinden alınacak verginin ulaşacağı meblağın komisyon tarafından hesap edilerek dokuz yüz bin liradan fazla gelir elde edileceği ortaya çıkmıştır. Sonuçta Almanya ile anlaşma yapılmasına rağmen diğer devletlerin beş yıldan beri imzalamamış olmasıyla devlet hazinesinin ciddi ölçüde kayba uğradığı tespit edilmiştir. Yeni tarifenin önemli bir özelliği de belli bir dereceye kadar himaye usulünün uygulanabilmiş olmasıdır¹³ (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31)

4.4.Gümrüklerde Yaşanan Problemler

18. yüzyılda Avrupa'daki sanayileşme hareketleri yeni gümrük tarifelerinin düzenlenmesine yol açmış ve Osmanlı Devleti de ticareti ve gümrük işlemlerini düzenlemek ve tüccarlar ile gümrük memurları arasına meydana gelen problemlere çözüm bulmak amacıyla tarifeleri ıslah etme ihtiyacı duymuştur. Fakat yine de bazı olumsuzluklar yaşanmaya devam etmiştir. Gümrüklerde uygulanması gereken hususlar için gerek yerel amirlere gerek gümrük yöneticilerine gönderilen bazı emirnamelerin uygulanmaması veya keyfi davranılması sonucunda tüccarlar ile memurlar arasında ortaya çıkan problemler sefaretler aracılığıyla Divan'a iletilmiştir. Gümrüklerde karşılaşılan problemlerin çoğu yabancı tüccarların tarifeler değişmesine rağmen eski tarifeler üzerinden vergi vermek istemeleri, kaçakçılık, rüşvet ve mükellef olunmayan vergilerin alınması gibi hususlardır (Işıktaş, 2021, s.49-51).

Tarife düzenlemelerinin yanı sıra gümrük teşkilatında 19. yüzyılın ortalarından itibaren girilen reform çabalarında dönemin gelişmelerinin ve özellikle 1861 yılında süresi dolacak olan ticaret anlaşmalarının önemli etkisi olmuştur. Devletin amacı Avrupalı tüccarların Osmanlı gümrüklerinde karşılaştığı problemleri gidermek, Avrupa devletlerinin başlattığı gümrük birliğine uyum sağlamak ve Kırım Savaşı ile ortaya çıkan dış borçlanmaya karşı tedbir almaktır. Bu amaçla gümrükler önce hazineye ardından maliyeye bağlandı. Kurum yapısını ve gümrüklerden alınacak vergileri modernleştirmek amacıyla düzenlemeler yapıldı. Gümrük ve maliye işlerine vakıf olan Üsküp Valisi Mehmet Kâni Paşa İstanbul Emtia Gümrük Emaneti'ne atandı. Yurt dışından yabancı uzmanlar getirildi. Gümrüklerde iltizam usulü kaldırılarak emanet usulüne geçildi. 1860 yılında gümrük işlemleri, personelin çalışma düzeni ve saatleriyle uyulacak kuralları içeren bir nizamname hazırlandı. 1861'de İstanbul Emtia Gümrük Eminliği'nin yerine kurulan Rüşumat Emaneti'nin başına Mehmet Kâni Paşa getirildi¹⁴ (Çelik, 2018, s.175-177).

¹³ Kütükoğlu'na göre Osmanlı gümrüklerine dair himaye düşüncesi ilk defa 1861 anlaşması için yapılan tarife müzakerelerinde gündeme gelmiştir (Kütükoğlu, 1973-1974, s.345).

¹⁴ Gümrük faaliyetleriyle ilgili önemli bir yenilik tüccarlara kolaylık sağlamak amacıyla sözleşmeye ait tarifelerin basılı hale getirilmesidir. Tarifede yer almayan malların değerlerinin tespiti için "mukaddir" adı verilen görevliler tayin edilmiştir (Toprak, 1985, s.669).

Ali Rıza Bey de dönemin konuyla ilgili üst düzey bürokrati ve meseleleri yakından bilen biri olarak layihasında gümrük sorunlarına değinmekte daha çok süreçlerin uzun ve yorucu olmasına, istatistiki verilerin, ekipmanların ve antrepoların eksikliklerine odaklanmaktadır. Bu hususta önemli bir problem olan gümrük memurlarının yolsuzluk ve usulsüzlüklerinden de kısaca bahsetmektedir.¹⁵

4.4.1. Gümrük İşlemlerinin Uzun Sürmesi

Ali Rıza Bey'in naklettiğine göre Osmanlı Hükümeti'nin, yeni usule geçildiğinde transit ihracattan ve dahilde bir iskeleden diğerine naklolunan eşyadan alınmakta olan vergiyi tamamen lağvedeceğini bildirmiştir. Böylece yabancı ülkelerden gelecek olan emtia ve eşyadan yeni tarifede yazılı olan vergiler alınacaktır. Bu takdirde gümrük ve vergi muameleleri büyük oranda sadeleşecek ve tüccarın işi kolaylaşacaktır. Hatta on beş yirmi balya veya sandığın resmi muamelesi yarım saat gibi çok kısa bir sürede tamamlanmış olacaktır.

Mevcut durumda bir tüccar aynı miktardaki balyanın muamelelerini ancak dört beş günde tamamlayabilmektedir. Mesela, gümrüğe getirilmiş olan boyun bağı, çorap, mendil gibi eşyaların bulunduğu bir sandığı ambardan çıkarmak, kontrol mahalline getirmek ve konşimento¹⁶ muamelesini yaptırmak için bazen bir iki gün vakit kaybedilmektedir. Arayıcı adı verilen memurlar kontrol mahalline getirilen sandığın muhteviyatının her birini tek tek elden geçirir. Neticede eşya, düzeni bozularak karışık hale gelir. Eşya sahibi bu durumdan rahatsız olsa bile şikâyetleri dikkate alınmaz. Böylece tüm kontrollerden sonra eşyalar tür cins, renk gibi özellikleriyle birlikte mubassır tarafından özel bir deftere kaydedilerek mühürlenir. Defter ile eşyanın bir numunesi estimatora getirilerek sırası bekletilir. Estimatorun numunelere bakarak belirlediği fiyat tüccarın büyük tepkisine neden olur. Daha sonra defter, gümrüğün en büyük amirine ibraz olunur. Eşya sahibi burada da fiyatın yüksekliğinden şikâyetçi olur. Şayet şikâyeti dikkate alınmazsa vergisini aynî olarak ödeyeceğini söyler. Bu, %8 nakdi gümrük vergisinin eşya olarak ödenmesi demektir. Bu durumda gümrük amiri deftere ödemenin aynen yapıldığına dair işaret koyar. Fakat aynen eşya verileceği zaman da cinsi ve türünden dolayı aynî eşya ile memur uğraştıktan sonra vergi miktarı hesap edilmek üzere defter, hesap memurluğuna gönderilir. Verginin ödenmesi için veznedara ve her bir muamelenin tamamlanarak vergilerinin alındığını gösteren bir pusula hazırlanması için pusula memuruna müracaat edilir. Eşya sahibi ancak tüm bu zorlu ve karmaşık işlemler bittikten sonra eşyasını mağazasına götürebilir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

¹⁵ Gümrüklerin ıslahı için Almanya'dan getirtilen ve bir süre Rüsumat Emaneti Müsteşarlığı yapan Emil Bertram, Emanetin mevcut durumuyla ilgili sunduğu layihasında gerek merkezde gerek sahadaki görevliler için ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Bertram, Rüsumat Eminliği yapmış olan Edib, Raif ve Hasan Fehmi paşaların köken itibarıyla rüsumat memurluğundan gelmediklerini, kurumdaki üst düzey bürokratların Eminlere gereken yardımlarda bulunmadıklarını ve Eminlerin bürokratlar tarafından yönlendirilmesinden dolayı vergi işlerinin yoldan çıktığını, söz konusu bürokratların gereken ıslahat ve terakkinin önünde engel olduklarını, kurumda rüşvetin mevcudiyetinin yanı sıra atama ve becaşışlerde kayırmacılığın yapıldığını ileri sürmektedir. Ayrıca sadece cari olan mevzuatı ve işlemleri bilmenin yetmeyeceğini, bunun dışında önemli meselelerin ve zorlukların halli için ihtiyaç duyulan bilgi ve iktidara sahip olunmasının gerekliliğini ve bir an önce ehil insanların görevlendirilmelerinin elzem olduğunu ifade etmektedir (BOA, Yıldız Esas Evrakı, 13/1, 13 Safer 1308/28 Eylül 1890).

¹⁶ "Konşimento, navlun sözleşmesini ispat eden ve eşyanın taşıyan tarafından teslim alındığını veya yüklendiğini ve taşıyanın bunun iadesi karşılığında eşyanın teslimini taahhüt ettiğini gösteren belge olarak tanımlanır." (Şenel, 2019, s.14).

Tüccar, mükellef olduğu %8 gümrük vergisi yerine eşyasını %3-4 vergi oranı ile gümrükten çıkardığı için bu zorluk ve gecikmelere katlanarak itiraz etmez. Fakat hazinenin çok ciddi zarara uğratılması söz konusu olur. Bunun yanı sıra gümrüklerden mal çıkarmayı kendisine meslek edinen bazı kişiler bulunmaktadır. Bunlar %5-6 ile ve tüm masrafları kendileri karşılamak üzere çalışırlar. Tüccarlar, bu kişilerden faydalaniyorsa da çok büyük suistimaller vaki olmaktadır (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Ali Rıza Bey, yeni tarifenin uygulanması halinde gümrüklerde eşya kontrolü ve vergilemenin kısa sürede tamamlanacağını ileri sürmektedir. Yeni uygulamaya göre bir tüccar gümrüğe çıkardığı eşyası için önceden matbu bir beyanname evrakını imzalayacaktır. Evrakta ne kadar cins ve türden eşya olduğu, tarifeye göre ne kadar gümrük vergisi ödeneceği ve bildirilen eşyanın dışında başka bir eşya çıkarsa gümrük idaresi tarafından zabt ve müsadere olunacağı ifade edilmektedir. Tüccarın bu şartları kabul ederek imzalayacağı evrak gümrük amirine teslim edilecektir. Beyanname evrakı ayrıca defter tanzim ve kaydına gerek duyulmayacak şekilde düzenlenmiş, her muamele için ayrı bir sütun hazırlanmıştır. Bu sistemde önce kontrol memuru eşyayı tartar ve ağırlığını ilgili sütuna yazarak mühürler. Daha sonra ser muayeneci, tespit edilen ağırlık üzerinden tahakkuk eden gümrük resminin doğruluğunu kontrol eder. Eşya sahibi veznede gümrük resmini ödedikten sonra eşyasını gümrükten çıkarır. Bu sistemde bir tüccar muamelelerini kısa sürede bitirebilecek, hatta otuz kırk balya eşyasını yarım saat gibi kısa bir zamanda gümrükten çıkarabilecektir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Ali Rıza Bey'e göre mevcut uygulamada ortaya çıkan suistimallerin önüne geçebilmek için muamele vergilerini artırmak ve bazı defterlere kaydetmekle iyi bir tedbir alındığı zannedilmekte ise de bu doğru değildir. Yeni usulde bu tür işlemlere ve dolayısıyla çok fazla memur istihdamına gerek kalmayacaktır. Memurların maaşları kolayca ödenebileceğinden suistimallerin önüne geçilebilecek, ayrıca tarifede yazılı vergiler tamamen alınacağından hazinenin menfaati de korunmuş olacaktır (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.4.2. İstatistik Usul ve Bilgilerinin Yetersizliği

Ali Rıza Bey'in dikkat çektiği önemli bir husus Osmanlı Devleti'nin vergiler konusunda sağlıklı bir istatistiki veriye sahip olmamasıdır. Ona göre her ülkenin servet ve ticaretinin göstergesi, vergilerin toplandığı idare ve bunun istatistikleridir. İstatistikler Rüşumat Emaneti'nin en önemli dalı olmasına rağmen dağınık ve eksik vaziyettedir.¹⁷ Otuz kırk kişiden oluşan istatistik kalemi heyetinin görevi bir sene boyunca ülkelerle ihracat ve ithalatı yapılan her çeşit cins ve miktarda eşyayla ilgili bilgileri sıhhatli ve anlaşılır bir şekilde ortaya koymaktır. İstatistiklerin tanzim ve tertibi gerekli iken mevcut durumda ancak üç sene önceki ithalat ve ihracatın toplam miktarını gösteren ve çok yüzeysel bir şekilde sadece iki sayfadan ibaret bir cetvel düzenlenerek neşredilmektedir. Bazı meselelerde mevcut cetveller yetersiz kalmakta, bu nedenle tekrar gümrük defterleri ve icmallerinden bilgi almaya çalışılmaktadır. Buna ilave olarak istenilen bilgiler bahsi geçen kalem heyetinin ancak birkaç ay çalışmasıyla elde edilebilmektedir. Küçük devletlerin bile kendileriyle ilgili istatistikleri birer kitap halinde yeni ve faydalı bilgileri içerecek şekilde düzenlenmekte olup Osmanlı Devleti'ndeki istatistiklerle kıyas olunamayacak derecededir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

¹⁷ Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin ilk defa yayınlandığı 1878 yılı öncesinde konuya dair verilerin düzenli bir şekilde toplanmadığı söylenebilir. Ayrıca resmi istatistikler pek çok hata ve eksiklikler içermektedir (Pamuk,1985, s.655).

Müellif bu konuda Mısır Eyaleti'ni örnek göstermekte ve her üç ayda bir tanzim edilerek Mısır Komiserliği tarafından Osmanlı Rüsumat Emaneti'ne gönderilen istatistiklerin Düvel-i Muazzama istatistikleri mertebesinde olduğunu belirtmektedir. Ali Rıza Bey, istatistik konusundaki durumunun Osmanlı Devleti'nin şanına yakışmadığını, Rüsumat Emaneti'nin istatistiğe dair çok geniş çaplı araştırma yaparak ıslahata giriştiğini, Avrupalı medeni devletlerde mer'i olan yeni usullere uygun şekilde istatistik cetvel modellerini uygulamaya çalışmasına rağmen yine de başarılı olamadığını ifade etmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.4.3. Gümrük İşlemleri İçin Gereken Araçların Eksikliği

Ali Rıza Bey'e göre gümrüklerde yeni tarife usulünün icra ve tatbik edilmesi için gerekli olan araçlardan birincisi yerli kantardır. Çünkü ithalat vergisinin alınabilmesi eşyanın ağırlığının net bir şekilde ortaya çıkarılmasına bağlıdır. Bu nedenle Osmanlı coğrafyasındaki tüm gümrüklerin ihtiyacını karşılayacak sayıda baskül imal edip ilgili yerlere gönderilmelidir. Fakat gerek fabrika ihtiyaçların tamamını aynı anda karşılayamayacağından gerek kış mevsiminde basküllerin gümrüklere karayoluyla gönderilmesinin zorluğundan dolayı ihtiyaçlar önceden tespit edilerek siparişleri verilmelidir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Bunun yanı sıra yeni tarife ve tarifeyle ilgili gerekli defterlerin, gümrüklerin tertip ve tanzim edilmiş olan dahili muamelelerinin, istatistik, muhafaza, kurşun mühür ve resmi kayıtlara ait sair nizam ve talimatların numuneleriyle basımı, çoğaltılması ve nüshalarının gerekli makamlara tasdik edilmesi gereklidir. Ayrıca keten, yün, ipek, pamuk ve bunlardan elde edilen ürünlerin tespiti ve ayırt edilmesi için yeterince mikroskop alınmalı, cüzi bir mesele olmakla birlikte basküller gibi bunlar da zamanında tedarik edilmelidir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.4.4.İhtiyaç Duyulan Antrepoların İnşa ve Tesisi

Yeni anlayışa göre önemli limanlarda ve ticari menfaatler açısından hududa yakın büyük şehirlerde antrepo inşası taahhüt ediliyordu. Yabancı ülkelerden getirilerek antrepolaraya koyulacak emtia ve eşyayı uygun görülen zamanda Osmanlı ülkesinde kullanma, tüketme veya tekrar yabancı bir ülkeye ihraç etme salahiyeti sahibinin elinde olacaktı. Buna karşın adil ve hakkaniyetli bir ambar ücreti alınmak üzere mallar bir sene süresince antrepoda kalabilecekti. Bu gibi antrepoların tesisi için özellikle İstanbul, İzmir, Trabzon, Beyrut, Basra, Cidde, Selanik, Edirne ve Üsküp ön plana çıkmıştır. Bu merkezlerden İstanbul'da bir antrepo yapımına başlanarak bitirilmiş ise de asansörler yerleştirilmediği için işletmeye açılamamıştır. Asansörlerin konulmasının birkaç ay alacağını, dayanıklılığı ve muhafazası şüpheli olan antrepoların takviyeleri için gereken çalışmaların uzun süreceğini belirten Ali Rıza Bey, ayrıntılarına girmemekle birlikte Dersaadet Rıhtım Kumpanyası'nın antrepolar hakkında vuku bulan bazı iddialarının mesele haline gelerek Şura-yı Devlet'te müzakere edildiğini ifade etmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Müellifin aktardığına göre Beyrut antreposunun, Rıhtım Kumpanyası tarafından inşası bitirilmiş fakat sözleşmesinin tanziminde hukuk ve menfaatlerin korunmasına dair hükümlerin yazılmaması bazı ihtilaflara ve problemlere neden olmuştur. Konuyla ilgili inceleme ve müzakerelerden sonra anlayışa bazı ekler yapılarak mesele halledilmiştir. Edirne, İzmir ve Bağdad'da antrepo inşası için gereken araziler satın alınmış ise de herhangi bir faaliyete başlanmamıştır. Ali Rıza Bey, antrepoların olmamasının ticarete sekte vuracağını öngörmekte ve tarafların protestolarıyla karşılaşılmasına yol açabileceğinden bu protestolara hak vermenin zaruri

olacağını düşünerek bundan dolayı antrepoların bir an önce tamamlanması için her türlü tedbirin alınması ve teşebbüse geçilmesi gerektiğini bildirmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

4.5.Mütalaaname-i Mahsus

Ali Rıza Bey layihasının son bölümünde “Mütalaaname-i Mahsus” başlığı altında genel bir değerlendirme yapmakta ve yürürlükteki gümrük ve ticaret anlaşmasının sanayi ve ziraate verdiği zararlara değinerek Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına uygun olan yeni anlaşmanın imzalanması ve yürürlüğe girmesini zaruri görmektedir. Müellif, mevcut vergi oranlarının mahalli ihtiyaçların ülke içinde yapılan üretim ve imalat ile karşılandığı dönemlerde tanzim edildiğini ifade etmektedir. Buna karşın ecnebi mallarının Osmanlı ülkesine girmesi ve revaç bularak ülkeye nüfuz etmesinden beri ülkede önce sinai ve sonra da zirai mallara zarar vermekte olan mevcut vergilendirme usulünün terakki asrında tadil ve ıslahının gerekliliği anlaşılmıştır. Buna istinaden Düvel-i Muazzama ile ticaret muahedelerinin hızlıca yenilenmesi ve düzenlenmesine teşebbüs edilmiştir. Fakat bu konuda arka arkaya yapılan müzakerelerin müspet bir şekilde sonuçlandırılarak yürürlüğe konulması mümkün olamamış ve senelerce ertelenmesi ülke ticaretinin ve dahildeki üretim ve imalatın çöküşüne başlıca neden olmuştur. Hatta zaten iptidai seviyede olan ziraat de bu nedenle çöküşe sürüklenmektedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Günden güne büyüyerek milli hayatı tehdit etmekte olan mevcut buhranın bir dereceye kadar ortadan kaldırılması ancak yeni ticaret muahedenamelerinin tamamlanarak uygulamaya geçilmesi ve ecnebi eşyalarından yeni tarifede tespit edilen maktu rüsumun alınmasına bağlıdır. Hükümet sinai üretimi de dikkate alarak bazı dahili sanayi dallarının terakkisi ve revacı hususunda son derecede müsamahakâr davranmakta, kolaylık sağlamakta ve hatta imtiyazlar vermektedir. Fakat dahilde üretilen malların yabancı ülkelerden gelen mallarla aynı kalitede olmasına rağmen mevcut vergi usulünün yetersizliği ve vergi oranlarının düşüklüğü nedeniyle rekabet mümkün olamamaktadır. İthalat vergisi tüm eşyalar üzerinden %8 gibi düşük seviyede olmasının yanı sıra eşyanın değeri üzerinden alınmakta ve aynen ödeme de kabul edilmektedir. Bu nedenle diğer ülkelerin vergilerine oranla zaten cüzi olan bu verginin değerinin layıkıyla takdirinin imkânsızlığı, bazen de vergi tahsil kaideleri yönünden suistimal edilmesinden dolayı alınan vergi %3-4 oranlarına düşmektedir. Adeta hiç mesabesinde olan vergi oranlarının iptidai seviyede olan dahili tarım ve sinai ürünlerini yabancı ülkelerin rekabeti karşısında mahvettiği, hatta çok yüklü miktarda sermaye ile kurulan bazı fabrikaların bir süre sonra tamamen zarar ederek kapandıkları görülmektedir. Sadece Beykoz’daki kâğıt ve şişe fabrikaları bile buna örnek olarak gösterilebilir. Sermaye sahipleri ithalat vergisini düşük bularak yabancı rekabetiyle başa çıkamayacaklarını düşündüklerinden hiçbir teşebbüste bulunamamakta ve zaten cüzi olan dahili sermaye bir yandan atıl kaldığı, diğer yandan da azaldığı gibi yabancı sermaye celbi de mümkün olamamaktadır. Yeni tarifede eşyadan alınan vergi %20 kadar artırılmış olduğundan ve tahsil edilme usulü de eşyanın ağırlıkları esasına dayandığından her türlü suistimal engellenmiştir. Yeni tarifenin uygulanmasıyla dahili ürünler revaç bulacağı gibi fabrikaların açılmasına cesaret edilecek ve böylece umumi servet artış gösterecektir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

Ali Rıza Bey son olarak Almanya dışında yeni tarifeyi kabul etmeyen diğer devletlere uygulanacak muameleler için önerilerini dile getirmektedir. Müellif, Almanya ile imzalanan yeni muahede hükümlerine göre düzenlenen gümrük umum nizamnamesinin kabul edilmeyen

maddelerini gümrükler açısından en önemli hususlar olarak değerlendirmektedir. Ona göre hükümlerin tamamının ülke içindeki faaliyetleri koruyucu tedbirler olması hasebiyle yabancı muhahasların itiraz ve muhalefetleri haksız olduğundan gerekli teşebbüslerde bulunarak hukuki ve diğer delillerle bu hükümleri kabul ettirmek mümkündür. Ayrıca Avrupa devletlerinin vergi usul ve muameleleriyle alakası olmayan bazı siyasi tekliflerinin ilerde halledilmek üzere ertelenmesi uygun olacaktır. Bir iki devletle daha muahede akdi imzalanarak yürürlüğe konulmalı, şayet bu yapılamazsa süresi sona erdiği için ticaret anlaşmalarının tamamı fesh edilmiş olduğundan hiçbir ülkeyle bu anlamda bağ kalmamış olacaktır. Ali Rıza Bey bu durumda sadece Almanya ile imzalanan anlaşma ve tarifenin hemen icraya konulmasıyla diğer devletlere de bu muahede hükümlerine göre muamele (en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesi) edilebileceği kanaatindedir (BOA, Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia, 4/31).

5.Sonuç

Çalışmanın konusunu teşkil eden Ali Rıza Bey'in layihası, 1861 ve 1862 yıllarında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında 28 yıllığına imzalanan Kanlıca Muahedesi'nin süresinin bitimiyle anlaşmanın yenilenmesi çabalarını, Osmanlı Devleti'nin ve Avrupalıların meseleye yaklaşımlarını, Osmanlı gümrüklerinde yaşanan problemleri ve buna dair çözüm önerilerini ele almaktadır. Ali Rıza Bey, genç yaşta maliye bürokrasisine dahil olmuş, Rüsumat Emaneti Müsteşar Muavinliği'nde ve yine aynı kurumda muhtelif görevlerde bulunmuştur. Bu görevleri esnasında gümrük tarife anlaşmalarıyla ilgili süreçleri yakından takip eden Ali Rıza Bey'in gözlem ve tecrübeleri büyük önem arz etmektedir.

19. yüzyılda özellikle İngiltere ve Fransa başta olmak üzere sanayileşmiş Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde iktisadi baskıları artmış ve daha önce elde ettikleri ticari imtiyazları artırmışlardır. Bu bağlamda söz konusu yüzyılda iki önemli uğrak Balta Limanı ve Kanlıca muahedeleridir. Osmanlı Devleti, Mısır meselesinin ve İngiltere-Rusya rekabetinin baskısı altında 1838 yılında İngiltere ile Balta Limanı Muahedesi'ni imzaladı. Bunu diğer Avrupa ülkeleriyle yapılan anlaşmalar takip etti. Anlaşmanın genel olarak Osmanlı Devleti açısından en olumsuz yanları devletin tek taraflı olarak gümrük oranlarını tespit etmekten vazgeçmesi, yabancı tüccarların Osmanlı coğrafyasında her türlü serbest ticaret yapabilme hakkı kazanması ve netice itibarıyla özelde devletin sanayileşmesini genelde ise ekonomik kalkınma çabalarını sekteye uğratmasıdır.

Tanzimatla birlikte Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikalar ve gümrük vergisi oranlarının düşük tutulması sanayileşmiş olan Avrupalı devletlerin lehine işlemiştir. Gümrüklerin korunması düşüncesi ilk defa 1861 Kanlıca Muahedesi döneminde gündeme gelmiş ve Osmanlı Devleti himayeci bir politika takip etmek ve anlaşma süresinin bitiminde kendi lehine olan spesifik tarife usulüne geçmek istemiştir. Fakat bunu sadece Almanya kabul etmiş, Avrupa devletleri kendi aralarında spesifik tarife ve seçici gümrük politikaları uygulamalarına rağmen Osmanlı Devleti ile anlaşmalarında kapitülasyonları gerekçe göstererek bu yaklaşımı reddetmişlerdir. Tekrar müzakerelere başlanmasına rağmen uzun yıllar boyunca bir sonuç elde edilememiştir. Ali Rıza Bey, layihasında özellikle İngiltere, Rusya ve İtalya'nın Osmanlı Devleti tarafından tespit edilen yeni tarifelere ve değişen anlaşma maddelerine itiraz gerekçelerini ve konuyla ilgili müzakere süreçlerini aktarmaktadır. Ayrıca yeni tarifenin imzalanmamış olmasının çok önemli miktarda gelirin hazineye girmeyerek Osmanlı maliyesinin zarara uğramasına sebebiyet verdiğini vurgulamaktadır.

Ali Rıza Bey'in layihasında üzerinde durduğu önemli bir husus gümrüklerde yaşanan problemler ve buna dair reform yapılması gerekliliğidir. Aslında bu husustaki çalışmalar onun önerilerinden çok önce başlatılmıştır. Osmanlı Devleti, Avrupalı tüccarların gümrüklerde karşılaştığı problemleri çözmek, Avrupa devletleri arasındaki mevcut gümrük birliğine uyum sağlamak ve Kırım Savaşı'yla başlayan dış borçlanmaya karşı tedbir almak amacıyla 19. yüzyılın ortalarından itibaren gümrük sisteminde reformlar yapmıştır. Söz konusu reform teşebbüslerinde özellikle 1861 yılında imzalanan anlaşmaların önemli rolü olmuştur. Bu amaçla Almanya'dan uzmanlar getirildi. Gümrükler önce hazineye, ardından maliyeye bağlandı. Gümrük sisteminin işleyişi ve personelin çalışma düzenine ilişkin ilk defa nizamname yayınladı. 1861 yılında İstanbul Emtia Gümrük Eminliği, adı değiştirilerek Rüşumat Emaneti'ne dönüştürüldü. Osmanlı gümrük sistemini ve gümrüklerin çalışma düzenini modernize etmek için yapılan reformlar sayesinde istenilen düzeyde olmasa da belirli ölçüde Avrupa gümrük standartlarına yaklaşıldığını ve gümrük personelinin disipline edildiğini söylemek mümkündür.

Ali Rıza Bey'in tespitlerine göre gümrüklerde cari olan uygulamalar, eşya kontrol ve vergilendirme süreçlerini çok uzatmakta, bundan tüm taraflar zarar görmektedir. Yeni usule geçildiğinde her şeyden önce hazinenin gümrük gelirleri büyük ölçüde artacak ve bürokrasi azalarak işlemler çok kısa sürede sonuçlanabilecektir. Gümrüklerdeki diğer bir problem devletin vergiler konusunda sağlıklı bir istatistik bilgisine sahip olmamasıdır. Ülkelerde servet ve ticaretin göstergesi olan vergilerin toplandığı idareler ve istatistikler olmasına rağmen Osmanlıda istatistikler dağınık ve eksik, raporlar çok kısa ve yüzeyseldir. Ali Rıza Bey istatistik konusunda Osmanlı Devleti'nden daha ilerde olduğunu düşündüğü Mısır eyaletini Avrupa'nın büyük devletleriyle denk görmektedir. Onun aktardığı diğer bir olumsuzluk yeni tarife usulünün icra ve tatbik edilmesi için gümrüklerde mevcudiyeti zorunlu araçlardan olan yerli kantarların eksikliği, yanı sıra keten, yün, ipek ve pamuğun ve bunlardan elde edilen ürünlerin ayırt edilmesi için gerekli olan mikroskobun bulunmamasıdır. Müellif, eksik ekipmanların ihtiyaca göre üretilmesi ve nakliye zorlukları nedeniyle zamanında tedarikleri için önceden sipariş edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Ali Rıza Bey'in gümrüklere dair ele aldığı önemli bir husus da yeni anlaşma gereği önemli liman kentlerine antrepolar yapılması yükümlülüğüdür. Antrepo inşası için İstanbul, İzmir, Trabzon, Beyrut, Basra, Cidde, Selanik, Edirne ve Üsküp merkezleri tespit edilmiş ise de bildirdiğine göre sadece İstanbul'da antrepo yapılmış fakat bazı eksikliklerden dolayı hizmete alınamamıştır. Beyrut'ta tamamlanan antrepoyla ilgili yapılan sözleşmede devletin hukuku göz ardı edilmişse de sonrasında sözleşmeye ilave edilen maddelerle problem giderilmiştir. Sözü edilen merkezlerden bazılarında antrepo için belirlenen yerler satın alınmış fakat inşaatları için herhangi bir teşebbüste bulunulmamıştır. Müellif antrepoların yapılmamış olmasının ticarete zarar vereceğini, bu durumun anlaşma muhataplarının haklı protestolarına neden olabileceğini ve bir an önce antrepoların tamamlanması gerektiğini ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

DH.SAİDd.00002.00364, 26 Mart 1330 (8 Nisan 1914).

İ.TAL.00229.00039.001.001, 16 Ağustos 1316 (29 Ağustos 1900).

İ.TAL.00229.00039.002.001, 17 Ağustos 1316 (30 Ağustos 1900).

İ.TAL.00229.00039.005.001, 26 Eylül 1316 (9 Ekim 1900).

Y.EE.00013.000001. lef 1, 2/1, 2/2, 13 Safer 1308 (28 Eylül 1890).

Y.PRK.TNF.00004.00031.001, lef 1-12 ve lef 15-18, 1895.

Y.PRK.TNF.00004.00031.002, 6 Safer 1313 (29 Temmuz 1895).

Diğer Kaynaklar

ÇAVDAR, T. (2003). *Türk Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, Ankara: İmge Kitabevi.

ÇELİK, B. (2018). "Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar", *XVIII. Türk Tarih Kongresi içinde* (173-211). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÇITIR, B. (2022). "Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan Özel Sayısı, Yıl 7, 1415-1445.

ELDEM, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

EŞİYOK, B. A. (2010). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye*, Cilt: XXXIV, Sayı:266: 67-108.

IŞIKTAŞ, E. (2021). "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Gümrük Merkezlerinde Avrupalı Tüccarların Karşılaştıkları Sorunlar", *Osmanlı'da Şehir, Toplum ve Ticaret I*, (Ed. Erkan Işıktaş, Muhammed Nuri Tunç), Ankara, Sonçağ Akademi: 45-69.

KASABA, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.

KAZGAN, H. (1985) "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, İletişim Yayınları: 691-716.

KURDAKUL, N. (1981). *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat.

-(1985). "Ticaret Antlaşmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, İletişim Yayınları: 666-667.

KURŞUN, Z. (2008). "Said Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 576-578.

KÜTÜKOĞLU, M. (1996). "Osmanlılarda Gümrük", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 263-268.

-(1992). "Balta Limanı Muahedesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.38-40.

-(1973-1974). "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4-5: 335-393.

(1294). Muahedat Mecmuası, C.1, Hakikat Matbaası.

Osmanlıca Sözlükler, Estimatör, Erişim tarihi 17.09. 2024.

<https://www.osmanlicasozlukler.com/turkcelugat/tafsil-245940-c23.html>,

ÖNER, M. Z. (Haz.), (2020). (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), *Lozan Sulh Muahedenamesi Osmanlıca Metin ve Çevirisi*, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınevi.

PAMUK, Ş. (2007). *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

-(1985). "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları: 653-665.

SAĞLAM, F. (2011). *Son Dönem Osmanlı Gelir Kaynaklarının Cumhuriyet Dönemi Gelir Kaynaklarıyla Mukayesesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- ŞENEL, N. (2019). *Türk Hukuku'na Göre Taşıyanın Konşimento İçerinden Sorumluluğu*, İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- TBMM Kütüphanesi, Meclisi Mebusan 1,
<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MEC-MEB/mmbd03ic04c002/ink053/mmbd03ic04c002ink0530395.pdf> Erişim Tarihi 5 Kasım 2024.
- TOPRAK, Z. (1985) "Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları: 668-671.
- TÜRKİSLAMOĞLU, E. (2024). "Türk Düşüncesinde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine Dair Tartışmalar",
<https://ttk.gov.tr/wpcontent/uploads/2024/05/Turk-Dusuncesinde-1838-Baltalimani-Ticaret-Antlasmasin.pdf>, Erişim tarihi 17.11.2024.
- YÜCEKÖK, A. (1968) "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *AÜSBF Dergisi*, C. XXIII, S. 1: 81-425.

EXTENDED ABSTRACT

The article discusses the process of the new agreement planned to be signed after the 28-year Kanlıca Treaty between the Ottoman Empire and the European states in 1861 expired. For this purpose, although negotiations were held with European states and commissions were established, no consensus could be reached for many years. Ali Rıza Bey, who was one of the senior finance bureaucrats of the period and served as the Deputy Undersecretary of the *Rusumat Emaneti*, is one of the important witnesses of the process with this feature. In his report, he explains in detail what happened after the Kanlıca Treaty and the policies of the Ottoman Empire and the European states. The study evaluates this process through his work.

Ali Rıza Bey's report contains two substantial points. The first is both parties' expectations, objections, and emerging complications regarding the agreement planned to be signed between the Ottoman Empire and the European states. The author discusses the issues both in general and in detail and mainly provides important information about the new customs policies that the Ottoman Empire wanted to establish in response to changing economic conditions. Another crucial aspect of the work is the author's determinations of the Ottoman customs office's deficiencies and what needs to be done to transition to a modern customs system like that in European states.

The article first touches on the commercial agreements made by other European countries, especially England, after the Industrial Revolution in the 19th century to increase their economic influence on the Ottoman Empire and their consequences. In this context, the Treaty of Balta Limanı, signed in 1838, first with England and then with other European states, is of capital importance. The prime result of the agreement was that the Ottoman Empire waived determining customs duties and, therefore, customs policy on its own in principle. In the literature on the subject, comments have been made that this treaty feature prevented Ottoman industrialization and significantly increased Europe's economic influence on the Ottoman Empire. The other vital customs treaty other than Balta Limanı in the 19th century was Kanlıca. The Ottoman Empire had to accept both treaties, despite to the detriment of them, due to the its political, military, and economic conditions.

The Kanlıca Treaty was signed for 28 years, and although the parties showed the will to sign a new agreement at the end of the period, no agreement was reached. The only exception

to that is Germany. Since no new agreement was signed with the contracting countries, the Ottoman Empire officially notified all countries that the customs tariffs and previous agreements were abolished. Stating that the inconclusive negotiations were due to some political and internal problems not being resolved, Ali Rıza Bey explains why Russia, England, and Italy, in particular, objected to the new agreement. According to the author, the customs tariff the Ottoman Empire wanted to impose was quite protective compared to the previous ones. In addition, the revenues to be obtained will increase significantly with both the change in tax rates with the customs legislation in accordance with the agreement and the customs reforms to be made. Therefore, prolonging the agreement process causes severe losses in state revenues.

Moreover, conveying the negotiation process regarding the customs agreement, Ali Rıza Bey also makes observations about Ottoman customs. Although reform efforts in customs accelerated since the mid-19th century, the desired level could not be reached. Transactions are very slow, and bribery is common. According to Emil Bertram Efendi, who was brought from Germany and employed during the period in question, served as the Undersecretary of the *Rüsumat Emaneti* and prepared a report on customs, the Emanet bureaucrats were not competent in customs matters. Additionally, bribery and irregularities are frequently encountered.

Apart from the tardiness of customs procedures, other issues raised by Ali Rıza Bey are the inadequacy of statistical methods and information, the lack of vehicles required for customs procedures, and the warehouses needed to store customs goods. According to the author, although there are statistics indicative of the wealth and trade of every country, the Ottoman Empire does not have reliable data. It is even behind Egypt, which it sees as equal to Europe in this regard. One of the essential pieces of equipment that Ali Rıza Bey deemed necessary for the execution and implementation of the new tariff procedure in Ottoman customs was local weighing machines. Another noteworthy material is the microscope used to detect and distinguish flax, wool, silk, cotton, and the products obtained from them. The author emphasizes that the required weighing machines and microscopes must be supplied in a timely manner.

Another substantial issue that Ali Rıza Bey focuses on is the warehouses that are promised to be built in significant ports and big cities close to the border for commercial interests, according to the new agreement. Although mainly Istanbul, Izmir, Trabzon, Beirut, Basra, Jeddah, Thessaloniki, Edirne, and Skopje come to the fore to establish such warehouses, no serious efforts are made in this direction. The author predicts that the absence of warehouses will disrupt trade. He thinks that since this situation may lead to protests in countries, it will be mandatory to justify them. Therefore, he states that all precautions should be taken, and attempts should be made to complete the warehouses as soon as possible.